

ДУШИЦА ПЛЕТИКОСИЋ

ВРЕМЕ И ПРОСТОР У РОМАНИМА ОЧЕВИ И ОЦИ СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА И ЛАЃУМ СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ

САЖЕТАК: У романима *Очеви и оци* (1985) Слободана Селенића и *Лајум* (1990) Светлане Велмар-Јанковић запажа се сличност у приказу предратног, ратног и послератног периода, односно последица Другог светског рата на друштво. Тематика омогућава да се романи у којима се обрађује више проблемских подручја попут индивидуалности, судара култура, друштвено-класних разлика, политике, упореде са становишта сличности и кључних разлика. Циљ овог рада је осветљавање компаратистичких релација између два романа, а кроз аспекте времена и простора, који утичу на развој појединца и друштва, обликују људске судбине и, у овом случају, разарају све што се сматра некадашњим, откривајући слабости, отуђеност и несхваћеност међу људима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Очеви и оци*, *Лајум*, Слободан Селенић, Светлана Велмар-Јанковић, простор, време

Последице Другог светског рата дубински су измениле структуру Југословенског друштва, омогућивши да се остваре тежње ка бескласном друштву, заступљене у идеологији комунизма. У предратном периоду грађанство има повлашћени положај, заснован, између осталог, на образовању које пружа могућности духовног и економског бољитка. Њихов успон започиње у другој половини 19. века, након чега се образује културна и интелектуална елита, која ће „донекле поштујући стари поредак културних вредности, у постојећу политичку и културну традицију уносити и у

српској средини обликовати нове идеје”¹. Слободан Селенић и Светлана Велмар-Јанковић аргументују и сликовито представљају носталгију за некадашњим, истакнувши вредности предратног периода, те немогућност да се помире са новим, из корена другачијим друштвеним поретком. Њихови јунаци, и годинама након рата, у сећање дозивају старо време, личну, али и националну историју, јер обе су се прожимале и створиле две приче о судбини и преобликовању једног друштва. Крећући се кроз време и простор, Милица Павловић у *Лајуму*, а Стеван Медаковић у *Очевима и оцима*, приближавају прошлост, преко које истовремено долази до бољег разумевања садашњости и опште историје грађанске класе, која је у сукобу са комунистима изашла поражена. Пратећи историјску, али и фикционалну нит Светлане Велмар-Јанковић и Слободана Селенића, открива се једна епоха, деструкција друштвене елите и вредности на којима је почивала. И то време, историјско, друштвено, политичко и субјективно, заједно са простором, обликује судбину човека, друштва или народа, указујући на њену вечиту несталност. Аутори на неки начин постају глас српске грађанске класе, указујући на историјске неправде, тако што враћају време прошлог доба и посредно га критикују. „Много је ћутања и равнодушности”, вели Светлана Велмар-Јанковић, а „прави говор је писање”². Писана реч је безвремена, остаје и након што је записана, постаје споменик коме се увек можемо вратити да се присетимо заборављеног или запитамо над оним што нам је познато. Оба романа могу да се схвате као историја из угла поражених, исповест ућутканих, сведочанство једног прошлог времена. Светлана Велмар-Јанковић у разговору са Михајлом Пантићем каже: „Волим губитнике и међу људима и међу људским особинама”, пре чега наводи да верује у „презрену доброту, у смешну племенитост, у одбачену оданост”³. Наведене особине поседује Милица, протагониста *Лајума*, оставши им доследна до самог краја, и након пораза. Није сувише смело рећи како је управо она један од тих губитника у стваралаштву ауторке, настала из чистих осећања и искрене привржености. Сам Селенић говори како грађанска класа „није заправо до краја стасала”, све што је започела „није ухватило дубљег корена”, те да грађани у његовим делима „живе у окружењу једног неграђанског света [...]”⁴. Време грађанству није било на-

¹ Јана Алексић, „Суманута историја, граматика и симболика идентитета”, *Бездане свейлосџи*, Библиотека града Београда, Београд, 2020, 129.

² Радмила Гикић-Петровић, *Токови савремене њрозе*, Дневник, Нови Сад, 2002, 54.

³ Михајло Пантић, *Бездане свейлосџи: о књижевном делу Светлане Велмар-Јанковић: зборник*, Библиотека града, Београд, 2020, 52.

⁴ Слободан Селенић, *Искорак у стварносџ*, Просвета, Београд, 1995, 35.

клоњено, окружено историјским победницима, а према ауторима правим моралним губитницима.

1. Историјско/објективно време. Радња оба романа обухвата исти историјски период, период између два светска рата, затим Други светски рат и окупацију, и на крају послератно доба из ког се главни ликови, Милица и Стеван, присећају прошлости која је обликовала не само њихову будућност већ и будућност грађанског друштва. Уместо будућности може се употребити и реч судбина, јер будућности, у правом смислу речи, за њих нема, „кичма целе једне цивилизације” је пукла, „и за дуже од пола столећа измењена политичка, културна и духовна карта Балкана”⁵. Остаци некадашњег живота могу се запазити искључиво у приватности домова грађанства, изван њихових зидова наступа прилагођавање, односно преживљавање. Марко Недић каже да је основна тема *Лајума* „посвећена човеку у времену уопште и његовом променивом току”⁶, а исто се може рећи за роман *Очеви и оци*, и тако долазимо до честе историјске појаве смене власти, односно одумирања једног друштва, на чије место долази ново, у својим основама супротстављено вредностима старог, незадовољно бившим поретком. То доводи до кључног питања, шта је довело до преврата, односно у чему лежи слабост старог друштва, немогућност да се избори за своје место? „Опште је место да човек најчешће у искуству наталоженом у прошлости, својем или наслеђу цивилизације тражи одговоре на изазове који га очекују у будућности”⁷. Управо то чине Светлана Велмар-Јанковић и Слободан Селенић, добро упознати са духом времена о коме говоре, друштвеном и политичком позадином. Историјска позадина у њиховом стваралаштву служи да се дође, између осталог, до смисла људског постојања. За јасније разумевање судбине једног друштва, класе или народа, неопходно је, дакле, имати на уму временски оквир као путоказ куда се треба кретати, где тражити могуће узроке, превратне догађаје, односно пратити ток историјског времена. Светлана Велмар-Јанковић и Слободан Селенић из тог разлога кроз причу о појединцима говоре о судбини једног друштва, приближавају историју преко фикције, живот путем речи. На примеру *Лајума*, у раду „Суманута историја, граматика и симболика идентитета”, Јана Алексић сумира

⁵ Предраг Палавестра, *Књижевност – кришка идеологије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, 190.

⁶ Марко Недић, *Чарање и његове приче: оједи о савременој српској прози*, „Филип Вишњић”, Београд, 2017, 52.

⁷ Небојша Лазић, *Време и историја у Златном руну Борислава Пекића*, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 2016, 13.

раније речено, неопходност познавања шире слике: „У персоналној историји Милице Павловић, њене породице, њене класе и њеног света, уграђена је општа и у њеним оквирима национална савремена историја, али и историја приватног живота”⁸. У делу *Очеви и оци* без националне историје не би било могуће протумачити личну историју Стевана и породице Медаковић. С друге стране, Селенићев лик српског интелектуалца отеловљује менталитет грађанске елите који је допринео сопственом паду. Стеванова пасивност и дистанцирање од актуелних политичких збивања, присутна у некој мери и код Милице у *Лаћуму*, на моменте делује узвишено и достојанствено, али не постиже конкретан циљ у борби за опстанак. „Стојећи по страни док се ствари не разбистре, они су изгубили корак с историјом, препустили иницијативу својим природним противницима [...]”⁹. Упад у домове грађанске класе и њихово одузимање означавало је уништавање вредности грађанства, њихову независност од државе, и тај чин је био почетак краја за грађанску елиту чији су представници Стеван Медаковић, Милица и Душан Павловић. У *Лаћуму*, комунистичко размишљање, односно идеологију новог времена износи мајор, подсећајући Милицу да је њено, или њихово време прошло. По њему, време неправде и неједнакости, „време богатства и раскоши, које проистиче из неправедног капиталистичког поретка” дочекало је свој крај, да би га „заменило време скромности које ће остварити власт народа”¹⁰. У таквом времену нема места за приватну својину стечену капиталистичким поретком, на штрб народа. Манифест Комунистичке партије у овом погледу је јасан, што објашњава понашање Зоре и осталих комуниста. Залагали су се, наиме, за укидање приватне својине, правећи разлику између малограђанске, ситносељачке својине и модерне, буржоаске приватне својине, како би нагласили да нема сврхе укидати прву, „њу је укинуо развитак индустрије, и свакодневно је укида”¹¹. На страни новог поретка стоји и Павле Зец, сликар и асистент Душана Павловића, и тако поред Зоре, бакалина и кућепазитеља Милоја представља „ново, револуционарно време, његове изокренуте вредности и своје ново етичко и идеолошко лице” и чини „историјски и идеолошки контраст грађанском слоју, моралу и култури [...]”¹². Павле у идеолошком

⁸ Јана Алексић 2020, 131.

⁹ Предраг Палавестра, „Поетика грађанског пораза”, *Десет векова српске књижевности: Слободан Селенић*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2015, 311.

¹⁰ Јана Алексић 2020, 150.

¹¹ Преузето са <https://savezrada.files.wordpress.com/2020/06/karl-marks-i-fridrih-engels-manifest-komunisticke-partije-1848.pdf> (03. 08. 2021).

¹² Марко Недић 2017, 54.

смислу стоји насупрот свом професору, упркос његовом образовању и звању смешно му је понашање грађанске класе, неговање естетицизма уместо ангазоване уметности „као једино валидно сведочанство стварности и историје”¹³. На изложби Саве Шумановића, одржаној 3. септембра 1939. године, критикује ауторово идилично сликарство, непримерено месту и времену у ком се налази. У томе види неспособност грађанске класе да појми реалност, њену слабост, јер наставља да живи изван времена и простора, ушушкана у илузију сопственог положаја. Дијалог између Павла Зеца и Саве Шумановића указује на још нешто, различито схватање уметности, односно њене функције, и тако су се посленици ликовне уметности све „више поларизовали између присталица тзв. ’чисте уметности’ и заговорника ’ангазоване уметности’”. Спорови су добијали облик идеолошких а често и политичких сукоба”¹⁴. Стеван у *Очевима и оцима*, иако је противник комунистичке идеологије, меша се са њом, када је већ под своје узела њиховог сина. Наравно, никако није и не може бити пандан Павлу, страсном заговорнику новог социјалистичког поретка, убеђеног у искључиво исправност комунистичке идеологије, али Михајло може. Треба, ипак, напоменути, како су корени Михајловог ступања међу партизане много комплекснији, потреба да буде део свог народа доводи га до једине логичне одлуке, да се приклони већини, да подржи народ у његовој борби за ослобођење. Тако посматрано, Михајлов комунизам далеко је другачији од Павловог.

2. Субјективно време / криза идентитета. Опредељење писца да се користи историјом и политиком као полазиштем свог дела носи одређене одговорности, али и пружа могућност да се преко догађаја проникне до човека, до смисла његовог битисања, чему историја неће посветити нарочит простор. На ову тему Светлана Велмар-Јанковић каже:

Збивања о којима говоримо, односно пишемо, само су оквири у којима трагамо за смислом људског постојања. Збивања су многа и непредвидива, као и људске судбине – и све нас то гони у истраживање свих видова човековог живота на Земљи¹⁵.

Тај приступ приметан је у *Лајуму*, као и у роману Селенића који је знао да је политика у великој мери присутна у свакодневном

¹³ Јана Алексић 2020, 139.

¹⁴ Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918–1941: Политика и сиваралацијво*, Стубови културе, Београд, 1997, 269.

¹⁵ Михајло Пантић 2020, 6.

животу, чак и када се наизглед не чини тако. „Све је политика”¹⁶, каже писац, увиђајући да су њени пипци допрли до сваког аспекта човека и друштвеног живота. Како би дочарао често голим оком неприметну политичку доминацију, Селенић објашњава: „Политичкој процени подвргнута је свака појединчева одлука, од избора ширине ногавица на панталонама, до начина на који ословљава познанике” (Исто: 29). У таквој политички задојеној средини Селенић је нашао инспирацију, односно потребу да је разголи, и да приближи, као и Светлана Велмар-Јанковић, једно време наше историје које је и данас актуелно. Оба аутора пишу о посрнућу грађанске класе током Другог светског рата када комунистичка идеологија добија на снази, замењујући старе вредности. Приказују не само ратни период, већ и онај коју му је претходио, а потом уследио, „у којем су припадници грађанске класе, поново због егзистенцијалне и социјалне угрожености, били принуђени на сарадњу са новом влашћу [...]”¹⁷, ради јасније слике континуитета српске грађанске класе, односно њеног врхунца и декаденције. Пратећи дат унит, успоставља се веза између историјског времена и ликова, који или воде унутрашњу борбу да открију ко су или се међају усред околности времена, а ретки су они чије ја остаје непромењиво, непољуљано новим идејама, страним културама и непознатим исходима, што се може схватити као субјективно време. Идентитет, у таквим околностима, често долази у питање, а идентитет, како Драган Жунић објашњава, подразумева

динамику персоналног и колективног, тј. проналажење персоналног идентитета унутар колектива. Пошто личност припада различитим друштвеним групама, које одређују њен идентитет, онда идентитет добија различите групе, колективне димензије (професионални идентитет, генерацијски идентитет, национални идентитет...)»¹⁸.

Национални идентитет, пре свега, игра битну улогу у оба романа, мада нешто очититији и детаљније дат у *Очевима и оцима*. Борба идентитета најснажније је приказана у лику Михајла, али она је вечита бољка породице Медаковић, започета још у души Милутина, па потом пренесена на Стевана, који браком са Енглескињом продужава душевни немир, и коначно га доводи до свог трагичног краја. У случају Милутина постојала је несразмерност

¹⁶ Светозар Кољевић, *Вавилонски изазови: О сусрећима различитих култура у књижевности*, Матица српска, Нови Сад, 2007, 209.

¹⁷ Марко Недић 2017, 52.

¹⁸ Драган Жунић, *Национализам и књижевност: српска књижевност 1985–1995*, Просвета, Ниш, 2002, 16.

између осећања и стварности, „верничко србијанство [...] није се никако усклађивало са његовим другим особинама: са господственом одмереношћу у свим другим поступањима, и са европским навикама у ситним стварима, којих се никада није одрекао”¹⁹. У њему, такође, постоје две личности, једна одређена пореклом, друга навикама. Сличну растрзаност наследиће и Стеван, заробљен између љубави према својој домовини и свестан недостатака исте, што ће створити грижу савести због осећања „издаје”, али и јаку потребу да одговара за грехе свог народа: „У роману се документује типичан поглед на свет грађанског интелектуалца који се не одриче сопственог народа чак и када му упозна све мане, али који не пристаје на митологизацију тих мана [...]”²⁰. Такво размишљање наићи ће на осуду и неразумевање Елизабете, која је, с друге стране, у сагласју са својим пореклом и оним што га чини, неоптерећена позитивним и негативним странама свог народа. „Њена улога као дошљака је специфична, јер се труди да се што успјелије уклопи у свијет Београда у којем се обрела, учи српски језик и обичаје (који су јој страни, нелогични, а некад и одбојни)”²¹. Елизабетина борба је, стога, уклапање у нову околину, туђу и страну, при чему бива осуђивана од Нанке због онога што јесте и што носи са собом. Од свих ликова у роману управо је Нанка најчистија у смислу идентитета, непољуљаног, без икакве мрље незадовољства и несигурности.

У *Лајуму* Зора подсећа на Нанку, жена на којој се не примећује бол и слабост због доживљеног, а обе је искушавала судбина, ништа мање од других. Зору у породицу доводи Душан, као што је Нанку Милутин, који је дошао у Београд са жељом да његова деца одрастају у духу српства, иако сам није подносио оријенталне примесе у менталитету сопственог народа, а својих се навика из Аустроугарске није могао, вероватно нити желео решити. Упркос тежњама према коренима, слободи, Милутина, Србина у Србији, „мало ко сматра и правим Србијанцем”²². Због „непотпуног” идентитета и немогућности да своју децу одгоји у традицији српства, налази некога ко то може. Код Милутина је та намера јасна, док Душан Зору доводи због ње, а не због себе и своје породице. Пружа јој дом након тешких дана у НДХ, што му омогућава његова позиција саветника у странци Милана Недића, коју је прихватио

¹⁹ Слободан Селенић, *Очеви и оци*, Лагуна, Београд, 2009, 45.

²⁰ Драган Жунић 2020, 116.

²¹ Сања Маџура, „Језик као идентитетска компонента ликова у романима Слободана Селенића”, *Српска књижевност као основа српског језика*, II, 111–131, Андрићев институт, Андрићград, 2019, 118.

²² Слободан Селенић 2009, 46.

„не у име личних и пролазних интереса већ у име општијих и биолошких принципа опстанка нације којој припада [...]”²³. Душанов поглед иде изван ускокласних оквира, водећи бригу о припадницима сопственог народа, а невине животе не посматра као нужне или успутне жртве. У њима препознаје људе вредне спасавања, они су његови, а тако и Зора постаје њихова. Зарад ње и сличних њој Душан жртвује верност, јер шта са њом чинити „питао се, у доба које издају поставља на пиједестал и приноси јој, као богињи, највеће људске жртве?”²⁴. Касније пак сазнаћемо да тај чин није придобио Зору из народа, касније припадницу комунистичког покрета. Била је Душану далеко једнако као и улични бакалин Милица, јер та два света раздвајала је класна разлика, а „увек постоје две или више сукобљених класа, што помаже заоштравању класних разлика, па отуд изоштравању идентитета [...]”²⁵. С друге стране, Амин Малуф у својој књизи *Убилачки идентитети* напомиње битно обележје идентитета, његову промењивост, односно да „није дат једном засвагда, он се гради и преображава целога живота” (Малуф 2016: 29). Како се ситуација у држави мењала, идентитет Зоре и бакалина све се више заоштравао, док није кулминирао и постао непријатељски настројен према Ви, желећи да свакога сведе на ти, односно да индивидуално постане колективно. Попут Зоре, мајор илити бакалин, скривао се у својој бакалници, чувао један идентитет од другог. У свом заклону, изванредном скривалишту био је сигуран, обичан трговац који се клањао уваженим госпођама и господи. У том смислу, бакалница је његов забран, попут забрана у Селенићевом роману. За Стевана је забран безбедан, „обезбеђен од упада спољна света”²⁶, са разликом што не жели да га напусти, нема коме да се открије, нити постоји жеља да промени идентитет, нежељен као некада бакалинов. Стеван у забрану остаје да сачува део себе, док Јерменин постаје слободан када га напусти, бакалин мења за идентитет партизанског мајора. За разлику од Зоре и бакалина чији се идентитети нису мењали већ су само били прикривени, Душанов се временом „деформише”, и постепено, скоро неприметно поприма нова обележја контрадикторна старим. Сваки наговештај његове унутрашње преобразбе Милица прати будним оком, сећајући се супруга од раније, да би све више учавала „неке цик-цак пукотине”²⁷. Њена затеченост

²³ Марко Недић 2017, 50.

²⁴ Светлана Велмар Јанковић, *Лајум*, Лагуна, Београд, 2017, 50.

²⁵ Антони Смит, *Национални идентитети*, прев. Слободан Ђорђевић, Књижара Круг, Београд, 2010, 17.

²⁶ Слободан Селенић 2009, 7.

²⁷ Светлана Велмар-Јанковић 2017, 82.

бива још наглашенија имајући у виду да остаје доследна себи и свом идентитету. У *Очевима и оцима* са Милицом сличности деле женски ликови, Нанка и Елизабета, па чак и Рашела веома вешто одваја свој идентитет од простора у ком живи и ком се прилагодила. Као Јеврејка рођена у Србији и удата за Енглеза, познаје све стране и предосећа предстојеће невоље између Елизабете и Стевана, јер како пише Стевану: „[...] ни ви ни Лиза немате тај дар прилагођавања [...]”²⁸. У томе је њена надмоћ, над Стеваном, над Србима, над Душаном, чак и над бакалином.

Додуше, идентитети о којима говоримо нису једнаки, мајоров је класни, док је Рашелин етнички, али то су идентитети који су дати, те их обележавају и пружају увид колико могу бити нестални, укореењени, сакривени, очигледни или нежељени. Мајоров је сакривен, Рашелин је дубоко укореењен, а према њеним речима Нанкин је очигледан, односно непромењив. „Она је Српкиња, Стеване, не ваш отац. Јер не може да се мења”²⁹. Попут свога оца, и Стеван се мења, надилази „парохијалну ускогрудност” у чајциници када почиње да размишља о Елизабети и њиховој потенцијалној заједничкој будућности. Свест да иако он Србин, а она Енглескиња, странкиња, не значи немогућност развитка дубљег односа, чини га отворенијим, супротним Нанкиним васпитањем и виђењем живота. У том тренутку постаје другачији, схвата да постоје сличности Срба и Енглеза да нема непремостивих разлика, јер ипак је *dounat* уштипак, а Елизабета је „човек, жена”, самим тим „мајка и супруга”³⁰.

3. Простор међуратног и ратног Београда. Београд је у годинама почевши од 1939. приказан као сиво и отужно место, од физичких промена до моралног стања грађана и бесмисленог поретка. Разочарење које протагонисти дела доживљавају у себи, пре свега, Милица и Стеван, виде свуда око себе, јер простор који их окружује мрачан је колико и нада да крај за њих неће бити поражавајући. Осим губитка вољених, суочавају се са новим добом у ком нема места за њих, иако присутни, њихов дух је у прошлости. Милица „зна одакле потиче и који систем вредности својим пореклом садржи и гарантује. [...] Самим тим, свесна је трагичног исхода који је за њих наступио након рата”³¹. Ипак, не доноси једино рат промене, године које су му претходиле већ су биле наговештај новог доба, а о томе сведочи, између осталог, и архитектура. На самом

²⁸ Слободан Селенић 2009, 85.

²⁹ Исто, 85.

³⁰ Исто, 74.

³¹ Јана Алексић 2020, 141.

почетку *Лајума*, дата је слика зграде у којој је живела породица Павловић, као део једне безличне целине, имајући на уму да је такав стил градње био актуелан у времену нетом пре Другог светског рата. „Споља безлична као и све зграде тога типа из времена када је и у београдској архитектури почео да се цени функционализам, намерно лишена свих украса, са полукружним лођама на углу и уским стакленим балконима према Господар Јевремовој [...]”³². Након Првог светског рата архитектура се окреће модерном покрету, чије је обележје једноставност и функционалност. Непобитан је значај грађевина и предмета у простору за *Лајум*, њихова функција није искључиво ради дочаравања духа времена, постоји и виша улога, она која пружа увид у животе ликова романа, јер исти се ти ликови крећу кроз простор, остављајући свој печат у њему, али и обрнуто. „Живот Милице Павловић и судбина њене породице преламају се кроз бакалницу и њене рафове, кроз зграду и хаустор, кроз станове, намештај и слике [...]”³³. У роману *Очеви и оцеди*, с друге стране, о згради у којој живе Медаковићи има само пар речи, а њен опис изостаје. Налази се у улици Милоша Великог, а у време када се породица уселила, 1926. године, зграда је била нова. И поред мањка информација о стамбеној згради, Слободан Селенић полаже на важност онога што окружује његове ликове, не задржава се само на површини ствари већ скида њихове слојеве не би ли дошао до суштине. Супружници Стеван и Елизабета говоре о стању Београда, односно о његовом друштву и актуелним етичким вредностима, а то се може схватити као унутрашњи, не приметни простор града, стубови на којима стоји, у овом случају, на којима се тетурала. У том смислу, имамо Елизабетино виђење Београда и Срба, где примећује да не постоји строго утврђени систем класа као у Енглеској већ „трансфузија класа што даје велика динамика у животу од појединац и од народ”³⁴. Њено чуђење нас још једном подсећа у којој мери се разликују простори једног Бристола и Београда, те перспективе странца као Другог пружа увид у културне разлике, и виђење нашег народа из те позиције. Ово, дакако, не значи да Стеван представља субјективну позицију, захваљујући његовој способности да увиди и назадне стране својих сународника, али као један од њих са собом вуче одређен терет, и често ће се понашати у складу са истим. Простор га несвесно дефинише, а то доказује и његова немогућност да се уклопи са Енглезима, којима је он једнако стран као Елизабета Нанки. Штавише, ни са својој супругом Енглескињом никада није успео да успостави

³² Светлана Велмар-Јанковић 2017, 13.

³³ Драган Жунић 2002, 128.

³⁴ Слободан Селенић 2009, 11.

близак однос, онај у коме се двоје људи разуме без речи. Њихово ћутање и погледи упућени једно другоме увек су израз несхватања, неслагања или страха од приближавања. У једном се пак слажу, јер Стеван, као и Елизабета, уочава бесмисленост и неутврђеност слојева друштва, само што његово запажање као припадника тог народа, сасвим природно, задира много дубље.

Београд се временом мењао, и промене су биле условљене новим стилским правцима, сменом генерација и друго, али најбржу трансформацију доживљава током рата, да су некада довољни само дани да по улицама зјапе рупе и рушевине на местима где раније нису постојале, замењајући некадашњи пут, кућу или зграду. Грађевине постају материјал, губећи своју намену, „једносратне и двосратне куће претворене у хрпе камења и шута, вишесратнице пресечене [...]”³⁵. Милица у томе види хаос ништавила, простор се враћа на своје почетке, а процес напретка кроз време престаје да тече, назадуге. Простор поприма своја древна обележја, када камен остаје само камен. Не огледа се промена, међутим, само у циглама и малтеру већ и у заглушујућој тишини која влада путевима где је некада људски глас владао. Многе су измене које човек осети у себи, иако их не види, не чује, то су можда и оне најгоре. Милица их, усудићемо се да кажемо, примећује све, види их, послушкује и осећа. Пролазећи улицама 1944. године, разуме да више не припада том простору, ни физички, а још мање духовно. „У граду у којем сам се родила и у којем сам живела нисам се више налазила, правци као да су сви били изукрштани, а путокази испремештани. Град ми је постао непознат”³⁶. Београд јој је стран, као и људи, она је госпођа међу друговима, „живи сведок обрта који са собом носи историја, неко ко је у једном историјском периоду уживао све друштвене и егзистенцијалне привилегије, а који се у следећем, независно од својих хтења и воље, нашао на самом дну новог друштвеног поретка”³⁷. Изгубљен је и Стеван заједно са Михајлом, а на различите начине изгубљени су помало сви, како у простору, тако и у времену у коме живе, пошто једно без другог не може да постоји. Стеван је, попут Милице, изгубљен у сопственом стану, приватни простор постаје туђ, колективни, и тај мали део што им преостаје скучен је, подсећајући их на простор који им је дозвољен, на права која им преостају, а она нису велика и многа. Простор у који су згурнути, у своја скривалишта и забране станова, једнаки су и простору којим могу да се крећу, оним надфизичким, такорећи, животним. Нису добродошли у нови поредак,

³⁵ Светлана Велмар-Јанковић 2017, 261.

³⁶ Исто, 260.

³⁷ Јана Алексић 2020, 140.

одударају од масе, истичући се чак и онда када покушавају да се уклопе. Тако Милица не може проћи улицама Београда неприметно, истовремено „на симболичком плану, тако и у реалној егзистенцији, јунакињи остаје да носи бреме свог порекла и света којег није хтела да се одрекне”³⁸. Стеван, додуше, за разлику од Милице добија прилику да се придружи новом поретку, да добије своје парче простора окупираном од стране комуниста. У њему, дакле, виде корист, и спремни су да га прихвате, али ништа слично се не дешава Милици, увек је препознају као госпођу, а Београд више није град госпођа и господе.

4. Станови и њихови забрани. Стан би се могао схватити као простор у ужем смислу, приватни простор породице у ком се одвија њена свакодневица, при чему се откривају навике и односи чланова. У том смислу је од кључног значаја, не само као показатељ времена и културног духа који тада влада него и унутрашњих превирања, скривених мисли и тајновитости ликова. Између четири зида могуће је приказати истину, у сигурном простору који, када се врата затворе, постаје скривалиште, а речима Гастона Башлара: „Кућа, то је сама личност, њен облик и њен најнепосреднији напор, рекао бих, њена патња”³⁹. У роману *Очеви и оци*, интимни свет породице Медаковић одвија се у стану, у тим тренуцима можемо да сагледамо прави однос Стевана и Елизабете, а касније и њихов однос са Михајлом. Постаје јасно да је дистанца између супружника вечито присутна, те да Елизабетина резервисаност не јењава ни у изолованости стана. До потпуног раздвајања неће доћи, ни након трагичног губитка сина, у стану у који су се уселили 1926. године остаће до краја, када ће бити далеко другачији, како они, тако и њихов дом. У *Лајуму*, такође, ништа не задржава своје првобитно стање, Душан не преживљава рат, а стан у који касније прелази са својом породицом дели се на два дела. Други део, пространији и светлији, заузимају комунисти, идентично ситуацији у Селенићевом делу. Први стан, међутим, Павловићи напуштају својевољно ради пресељења у нови, модернији. Тај прелаз, односно промена дома јесте разлика између два романа, присутан је, дакле, само код Светлане Велмар-Јанковић, и прати њихове промене у браку, држању и међусобном опхођењу. Постепена отуђеност наглашава се селидбом, уласком у нови животни простор, који истовремено постаје њихов нови живот. Први стан близу центра, у улици Јована Ристића на Врачару, за Милицу „господствени

³⁸ Исто, 156.

³⁹ Гастон Башлар, *Поеџика ѝросџора*, прев. Фрида Филиповић, Градац, Чачак, 2005, 106.

стан⁴⁰, Душан жели да замени, вероватно осећајући да се помало удаљио од оног истинског културног духа грађанске класе ком је припадао. Тај раскид прати унутрашња потреба за променом, јер мења се и Душан, окрећући се практичном и модерном. Милица не прелази ту линију, не види смисао у напуштању великог, удобног и елегантног стана за „модерни голубарник“⁴¹, како га сама назива. Њен дух остаје исти, али се све више удаљава од Душановог, који наставља да се преобликује, наглашавајући новонастале разлике међу њима. Не долази до бурних размирица, међутим, Милица осећа несклад, али га не показује, покушавајући да схвати како могу наступити такве промене, до ког извора воде, и које још последице могу из њих произићи. Нарочитих промена није било у случају Стевана и Елизабете, њихова дистанца постојала је од самог почетка, условљена цивилизацијским разликама и начином васпитања. У погледу стана међу њима не постоје несугласице, јер права промена за Елизабету јесте прелазак из једне државе у другу. За Милицу је први стан њен дом, док је за Елизабету то Бристол, много шири просторни појам који подразумева далеко више од висине зидова и уређења просторија. Као што је Милица прећуткивала одбојност према стану у Доситејевој улици, тако је Елизабета избегавала да Стевану неповољно говори о Србима и Београду. Јаз између супружника долази још више до изражаја у брачном животу, како време одмиче, а тада постаје јасно да у њиховом односу преовладава тврдоглавост, нарочито након рођења Михајла. Дистанцу је започела Елизабета, посвећујући се у потпуности детету, а опет се слична ситуација јавља у *Лајуму*, мада са измењеним улогама. Душан је тај који оставља Милици простор за себе и тихо излази из спаваће собе, проводећи све мање времена са њом.

Једна од назнака Душанове унутрашње промене приметна је у Чипендејл намештају, односно његовој уклопљивости у простор стана. Наиме, високи зидови првог стана су „ненаметљиво подносили полице библиотеке од неколико хиљада књига и мноштво великих и малих слика [...]”, каже Милица, да би се потом са негодовањем запитала како отићи у други стан у ком ће се „библиотека једва сместити, а слике нападно штрчати?”⁴² Из тога постаје јасно да она остаје доследна свом пореклу и вредностима друштва чији је припадник, без намере да своја уверења имало искриви, али прихвата жртву зарад мужа, остајући нема пред њим. Душан не примећује ту равнотежу, слеп је за склад и оно што кућу чини домом. Његов поглед уперен је у модерно и практично, као да за-

⁴⁰ Светлана Велмар-Јанковић 2017, 83.

⁴¹ Исто, 83.

⁴² Исто, 83.

боравља некадашњег себе и некадашњи стан. Тај заборав проистиче из губитка осећаја за склад, који и даље постоји код Милице. Склад је обележје грађанског друштва пре Првог светског рата, периода културног и духовног развитка, времена Јована Скерлића и Богдана Поповића. Постепено се тај склад брише, па тако ни грађанска класа у међуратном периоду није у потпуности верна својој прошлости, само неколицина припадника попут Милице успева да одржи тај континуитет. Душан, с друге стране, одлази постаје попут већине карикатура у покушају да подражава енглеско и француско племство у Србији 20. века. Неусклађеност намештаја у стану у Доситејевој није само наслућивао промене настале у Душану, дисконтинуитет његовог порекла, него и све веће духовно и морално удаљавање међу супружницима.

У *Очевима и оцима* породица Медаковић губи свој стан 1945. године, и натерана је да живи у мањем делу, док је већи припао мајору Шилку. Њихов нови дом Стеван назива забраном. „Када кажем забран, увек мислим само на данашње, мале размере стана, никад на велики, првобитни”⁴³. Идентична ситуација дешава се и породици Павловић, а њихов забран постаје тамни део стана у ком се налази зимска башта, „врста непрактичног и, у исти мах, неопходног слепог црева у организму стана [...]”⁴⁴. Забрани постају њихова нова стварност, стални подсетник да су се вредности промениле, и да наступа другачији период. Период у ком губе право на сопствену имовину, без могућности да утичу на догађаје који следе. Остаје им да се прилагоде, повуку у забране који су им намењени, након чега никада неће повратити време које је прошло, заједно са његовим привилегијама. У случају Милице и Душана та судбина била је очекивана имајући у виду Душанову позицију службеника у квислиншкој влади Милана Недића. Јасне су биле последице такве политичке ангажованости, како би се успоставио нови режим, о чему је раније говорено. Стеван је, с друге стране, избегавао да се меша у политику, сходно томе и да бира страну. Упркос непрестаним покушајима да остане неприметан, није успео да побегне јер „тешко је у Срба остати недирнут политиком, и када си сељак за плугом или оперска певачица, а некмоли професор факултета на коме се изучавају у нас вазда заобилажено право и јуриспруденција”⁴⁵. Корак по корак, невољно улази у територију политике, постаје „део опасне династичке игре и надметања лукавих и безобзирних политичара и политикана”⁴⁶. Наиме, од њега

⁴³ Слободан Селенић 2009, 8.

⁴⁴ Светлана Велмар-Јанковић 2017, 80.

⁴⁵ Слободан Селенић 2009, 126.

⁴⁶ Драган Жунић 2002, 112.

се тражи помоћ око ставке Устава везане за наслеђивање у Краљевини Југославији, чију нелогичност је сам приметио. Његово указивање на празнину Устава, учињено у оквиру предавања, просто ради дискусије, одвешће га право у политичко легло које је здушно избегавао. Индиректно приморан да напише студију о начињеном пропусту при наслеђивању власти, Стеван ће невољно морати да „упрља” руке, јер било какав политички ангажман не види као чисту радњу. Попут Милице и Душана, Стеван је интелектуалац, згрожен „над бољшевичком безобзирношћу српских комуниста”⁴⁷. Обе породице губе право на свој дом и једног члана породице, као да останак у ћошковима сопственог дома захтева жртву. Разлика је пак у губицима, њиховим размерама, последицама и узроцима. Душан бива погубљен као издајник нове власти, а Михајло у борби за њу. Две различите судбине дају типичну слику рата, ма ко био победник, обе стране су на губитку. Преживели се, с друге стране, повлаче у своје забране. Повлаче се у себе, шћућурени у једине преостале безбедне углове куће. Павловићи бивају стерани у мањи део стана у ком је била зимска башта, Медаковићи, такође, добијају мањи део до ког се долази „са степенишног одморишта преко кујнске терасе, али она још није забран већ ничија земља, карантинска зона између света и планете Медаковић”⁴⁸. Стеван свој дом, као и породицу види одвојене од света, другачије, изоловане од стварности која се дешава изван зидова њиховог забрана. Забран је, за њега, безбедно и неприкосновено место, јер свет није безбедан, не више, не након Другог светског рата. Није био ни за Милицу која није могла да сакрије свој идентитет, и тек се као „старица таквог свог живота – више не стиди”⁴⁹. Унутрашњост забрана, ма колико изгубила претходни сјај, и даље пркосно одолева налету времена и комунистичком окружењу. У тим просторијама одвија се делић преосталог грађанског живота, Милица од ничега ствара нешто, преводи стране писце, дакле бави се културним радом за који се школовала, који остаје непобитан део ње. У забрану Медаковића, тачније соби Стевановој и Елизабетиној, живе навике и укусу грађанства, „тако уредна и чиста просторија сред развалине нашег стана, беспрекорно бео тепих одмах иза линије до које се дашчице паркета не виде од скореног блата, боје, креча и отпадака”⁵⁰.

⁴⁷ Исто, 112.

⁴⁸ Слободан Селенић 2009, 8.

⁴⁹ Славица Гароња-Радованац, *Жена и идеологија у српској књижевности*, ФИЛУМ, Крагујевац, 2017, 117.

⁵⁰ Слободан Селенић 2009, 278.

Закључак

Карл Маркс каже: „Историја сваког досадашњег друштва јесте историја класних борби”⁵¹, и управо је та историја приказана у романима *Очеви и оци* Слободана Селенића и *Лајум* Светлане Велмар-Јанковић, где се комунисти боре против српске буржуазије. У питању није национална борба већ класна, што за последицу има распад и нестанак српске грађанске класе, деструкцију њених мерила и вредности. Оба аутора се, дакле, баве истом темом, и на идентичан начин представљају судбину грађанства, односно његовог пораза. Преко судбине појединаца, припадника српске интелектуалне елите, огледа се судбина целокупне грађанске класе, те се са личног плана прелази на општи, и обрнуто. Селенић је у књизи *Искорак у сиварносћ* објаснио како није изабрао да пише о грађанској класи, већ је она ушла у његове „романе заједно са својим комунистичким окружењем”⁵². У том вртлогу дешавања крије се наратив о људској судбини, у центар је стављен човек као појединац, његове недаће, крхка и нестална природа. Он постаје носилац не само личног терета већ и терета друштва коме припада, мада оба су испреплетена, тешко одвојива.

Тумачећи романе кроз аспекте времена и простора добија се целовита слика о покушају Слободана Селенића и Светлане Велмар-Јанковић да се прикаже једно минуло време, промена друштвеног и политичког поретка, због које долази до ишчезавања једна класе и свих темеља на којима је почивала. Како би то било могуће, потребно је проживети успоне и падове једне епохе, а то је случај са Стеваном Медаковићем у *Очевима и оцима*, и Милицом Павловић у *Лајуму*. Након што су преживели нестанак сопствене класе, и годинама живели у новом друштву, спремни су да започну своје присећање, да дозову прошло време у садашње, и отворе давно запечаћена врата. Њихове исповести јесу својеврсна сведочанства о положају грађанске аристократије кроз скоро пола века, од година након Првог светског рата до периода после Другог.

Мср Душица Плетикосић
dssdusica0@gmail.com

⁵¹ Преузето са <https://savezrada.files.wordpress.com/2020/06/karl-marks-i-fridrih-engels-manifest-komunistic48dke-partije-1848.pdf> (03. 08. 2021).

⁵² Слободан Селенић 1995, 167.